

Key words: grammatical ludism, grammatical meaning, evaluation, the Past Tense.

УДК 811.161.2'367

Інна Шевчук
(Умань, Україна)

СИНТАКСИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПІДМЕТІВ В ІМПЕРАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.

На основі широкого фактичного матеріалу староукраїнських пам'яток проаналізовано синтаксичні властивості підметів в імперативних конструкціях української мови XVI–XVIII ст.

Ключові слова: імператив, імперативна конструкція, українська мова XVI–XVIII ст.

Зважаючи на те, що поняття імператива охоплює різні рівні української мови (наприклад, фонетичний, морфологічний, синтаксичний), заслуговують на увагу особливості синтаксичної побудови імперативних конструкцій української мови XVI–XVIII ст. Адже саме в цей історичний період закладалися основи нової української літературної мови.

Заслуговують на увагу структурно-синтаксичні властивості підмета. Як відомо, підмет та додатки реалізують семантико-синтаксичні валентності дієслівних лексем. Валентність дієслівних слів на головний синтаксичний актант — підмет розглядається як сильна, отже, при відсутності підмета в конструкції (за винятком ситуації анафоричного еліпсиса) валентність на підмет потрібно розглядати як заборону. На таке твердження натрапляємо в дослідженнях О. В. Падучевої [1, 47], В. С. Храковського [3, 37–52] та ін., але воно сформульовано на матеріалі індикативних конструкцій. Перевірялося це явище і на імперативних конструкціях сучасної російської мови (див. дослідження О. П. Володіна, В. С. Храковського [2, 198]).

Зупинимося на структурно-синтаксичних властивостях підмета в конструкціях з різними формами імператива.

1. Підмет у конструкціях із центральними словоформами 2 особи однини і множини. Займенникові підмети *ти й ви* в імперативних конструкціях частіше всього відсутні: *Изважи ми огня тягость, или измъри дыханіе вѣтра, или возврати вѣсятъ день...* (УЛ 17, 111); *Не плюи в калюжу, трапитса напитиса* (КЗ, 235); *Помни всегда и не забывай, что хитонъ ближе къ тѣлу отъ чекменя!* (ИР, 84); *Убойся Бога, скажи, се Богъ между нами...* (ХППСУ, 189).

Але вживання займенникового підмета не заборонено. Є поодинокі приклади, де він уживається: *Ты просвѣти и смилуи и душе наша*

(ХППС,169); Скажи мнѣ имя ты, скажи свое сама (ГС, 64); ... вы насъ не ужасайтесь! (ИР, 70).

Узагалі, в таких прикладах особові займенники досить часто виступають як засіб безпосереднього вияву автора чи його героя, як прийом, за допомогою якого змальовуються взаємини дійових осіб твору. Варіювання займенників *ти / ви* може свідчити і про зміни у стосунках персонажів твору, хоча українській мові досліджуваного періоду більш притаманне, за результатами дослідження, вживання займенника-підмета *ти*.

Уживання займенникових підметів, на думку В. С. Храковського, якоюсь мірою корелюється наявністю чи відсутністю різних придієслівних часток [3, 37–52]. Так, у конструкціях із препозитивними частками *ну, ану*, із постпозитивними *же, ж* займенниковий підмет уживається взагалі дуже рідко і на сучасному етапі розвитку мови. Це твердження є справедливим і для української мови XVI–XVIII ст., тому що ми знайшли дуже мало прикладів, де підмети *ти, ви* вживаються з імперативними формами в поєднанні з часткою *же, ж*, напр.: *Уважте, же ви...* (УЛ 17, 101); *Уйми ж і ти йому сили...* (УЛ 17, 142); *Говорижъ еше и ты* (ХППСУ, 189).

Потрібно зауважити, що правила, які регулюють уживання займенникових підметів у конструкціях з імперативними формами 2 особи, до цього часу не встановлені ще й для сучасних українських імперативних словоформ. Але, як стверджував О. О. Шахматов, призначення займенникових *ти* і *ви*, особливо у випадках їх постпозитивного вживання, полягає в тому, щоб пом'якшити наказ. При цьому він підкреслював, що препозитивні *ти* і *ви* мають характер звертання [4, 57].

2. Підмет у конструкціях із формами сумісної дії. Займенниковий підмет *ми* в цих конструкціях, як правило, не вживається, відповідно, валентність дієслівних словоформ на підмет є забороненою: *Ходімо і позбудемось її, і викорчуємо із землі пам'ять про неї!* (УЛ 17, 68); *Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, разбиваймо скорбь шутя* (ГС, 53); *Отмстисъ за страдальцевъ наших ... или умremo со славою* (ИР, 52).

Заборона на підмет у цих конструкціях мотивована формально. Імперативні форми сумісної дії, за винятком форми із суфіксом *-мо* (типу *заспіваймо*), омонімічні індикативним формам теперішнього і майбутнього часу. Омонімія знаходить вирішення в контексті. Одним із засобів зняття омонімії є наявність чи відсутність займенникового підмета. Відсутність займенникового підмета звичайно означає, що конструкція — імперативна, його наявність — що конструкція індикативна.

3. Підмет у конструкціях із формами 3 особи. У цих конструкціях на сучасному етапі розвитку української мови немає яких-небудь обмежень на вживання як іменних, так і займенникових підметів.

В українській мові XVI–XVIII ст. таких прикладів нами знайдено небагато (мабуть, це явище лише зароджувалося), але зафіксовано вживання у ролі підмета і займенників, й іменників, напр.: *Хай прийде хто і нагостреним залізом зомліє серце своє вразить!* (УЛ 17, 78); *Пусть летит невѣж враг черный; ты в горный возвысись град* (ГС, 35); *Пусть-де не наругаются мнѣ больше поляки!* (ЛС, 236).

Поряд з цим підмет може бути і відсутній, якщо відсутнє ім'я чи займенник легко відновити з контексту: *Отже, не віддавай нікого на поталу ворогові: воїнів шануй, дружин їхніх не дозволяй безчестити, дітей убивати...* (УЛ 14–16, 111); *...Буди милости и прощения королевского желаешь, то татаръ отпусти, а сына своего полякамъ въ аманатах отдай* (ЛС, 236).

Заборона валентності на підмет у неозначено-особових конструкціях із формами 3-ої особи, яка існує в сучасній мові, має витoki зі староукраїнської мови: *Хай засоромляться і хай повернуться...* (УЛ 17, 91); *Бодаи повѣдают насъ живих земля пожерла...* (КЗ, 41); *Да уразумѣются, яже в сердцѣ твоєм* (ГС, 211). Але можна вважати, що в цих конструкціях є нульовий підмет зі значенням «люди».

4. Підмет у конструкціях з формами 1 особи однини. Ці форми, як відомо, представлені кількома варіантами. Можливості вживання займенникового підмета *я* в конструкціях з різними варіантами цих форм неоднакові.

У конструкціях типу *застіваю, буду співати* займенниковий підмет не вживається, тобто валентність на підмет у цьому випадку заборонена: *Союзъ и дружбу я готовъ держать со всѣми народами, и никогда ихъ не презрю...* (ИР, 96); *Не пойду в город богатый* (ГС, 42).

Ці форми омонімічні до форм майбутнього часу, і відсутність чи наявність займенникового підмета служить контекстним засобом зняття омонімії: *Я буду на полях жить* (ГС, 42); *... а я призываю всѣ клятвы на душу мою* (ИР, 116).

Але, з іншого боку, можливі, хоча й рідко, форми із займенниковим підметом *я*, які є формами імператива, а не індикатива: *...призову жь и я Его въ свою помощь!* (ИР, 13).

У цьому контексті можливе трансформування типу: *призову ж я чи дай я призову* — воно не перетворює дієслівну форму в індикативну, а залишає її імперативною.

Звертає на себе увагу те, що імперативна конструкція із займенниковим підметом деякою мірою відрізняється за змістом від конструкції без займенникового підмета. Наявність займенникового підмета в цьому випадку логічно підкреслює, ніби «фокусує» увагу на виконавці спонукальної дії, який називається цим підметом, напр.: *Нехай бы вѣнъ переставъ тѣлко мудрувати* (ХППСУ, 191); *Ты сам і тепер поглянь і зволь зробити легшим..., вгамуй плач...* (УЛ 17, 91).

Якщо ж у цих реченнях опустити займенниковий підмет — *Нехай бы переставъ тѣлко мудрувати; Поглянь... і зволь зробити легшим...*,

вгамуй плач...; ...осъни меня благоволением твоим осънней, — то логічно знімається і акцентуація агенса.

Акцентуація агенса спонукальної дії, а також і вживання займенникового підмета характерні для контекстів, де або дія, що нав'язується виконавцю, протиставляється дії того ж чи якогось іншого виконавця, або із множини потенційних виконавців вибирається якийсь певний виконавець: *И ты, быстотекущий, возвратися, Иордане...* (ГС, 38); *И вы, дѣти, некрад'те, не буд'те упрями, не бреш'те, не бійтесъ межъ собою сами!* (ХППСУ, 191).

Із цих прикладів займенниковий підмет може бути опущений без особливої шкоди для змісту, напр.: *Возвратися, Иордане; Дѣти, некрад'те, не буд'те упрями...*

Хоча зауважимо, що в більшості зафіксованих нами прикладах, що мають імперативне значення, підмет або взагалі відсутній, або замінюється звертанням.

Отже, можна з упевненістю твердити, що структурно-синтаксичні властивості підметів, які вживаються в імперативних конструкціях сучасної української мови, були сформовані ще на ґрунті української мови XVI–XVIII ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГС — Сковорода, Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода ; упоряд., приміт. та вступ. ст. І. Іваньо. — К. : Наук. думка, 1983. — 542 с.

ИР — Кониский, Г. История Русовъ, или Малой Россіи / Г. Кониский. — М., 1846. — IV + 262 + 31 + 45 с.

КЗ — Зіновійв, К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновійв ; підг. тексту І. П. Чепіги. — К. : Наук. думка, 1971. — 392 с.

ЛС — Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ Хмельницкой, «Краткаго описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго». — К., 1878. — С. 1–207.

УЛ 17 — Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. В. І. Кречотня ; ред. тому О. В. Мишанич. — К. : Наук. думка, 1987. — 608 с.

ХППСУ — Хрестоматія з пам'яток письменської старо-українщини XI — XVII в.в. // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI–XVIII в.в. — К. : Видавниче т-во «Друкар», 1922. — С. 129–182.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падучева, Е. В. О семантике синтаксиса / Е. В. Падучева. — М. : Наука, 1974. — 237 с.
2. Храковский, В. С. Семантика и типология императива. Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. — Л. : Наука, 1986. — 271 с.
3. Храковский, В. С. Повелительность / В. С. Храковский // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / отв. ред. А. В. Бондарко. — Л. : Наука, 1990. — С. 37–52.
4. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 624 с.

Шевчук І. Синтаксическіе особенності подлежащих в императивных конструкциях украинского языка XVI–XVIII вв.

В статье рассматриваются синтаксические особенности подлежащих в императивных конструкциях украинского языка XVI–XVIII вв. В этот исторический период в таких конструкциях чаще всего использовались подлежащие, которые выражались местоимениями. Можно с уверенностью утверждать, что структурно-синтаксические свойства подлежащих, которые употребляются в императивных единицах, современного украинского языка были сформированы ещё на почве украинского языка XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: императив, императивная конструкция, украинский язык XVI–XVIII вв.

Shevchuk I. Syntactic features of subjects in imperative constructions of the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries.

The article considers the basis extensive factual material syntactic features of subjects in imperative constructions of the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries.

Key words: imperative, imperative construction, the Ukrainian language XVI–XVIII centuries.

УДК 808.3

**Світлана Шийка
(Рівне, Україна)**

ПРОТІЧНІ ВОДИ РОВЕНЩИНИ В НАРОДНОМУ ЛЕКСИКОНІ

У статті проаналізовано народні назви протічних вод Ровенщини. Зібрані терміни структуровано в лексико-семантичні групи: великий водний потік, річка; частини річки; розгалуження русла річки; менша, ніж річка, водна артерія.

Ключові слова: апелятив, народний географічний термін, лексема, номен, сема.

Гідрографічна система Ровенщини багата на річки, озера, болота, підземні води, природні й штучні водойми. Густота річкової сітки регіону становить 0,3 км на 1 км², що майже вдвічі перевищує загальноукраїнський показник. Усього в області нараховується 1204 невеликих водотоків і 171 річка завдовжки понад 10 км кожна.

До вивчення народної термінології протічних вод Ровенщини зверталися у своїх працях Й. О. Дзендзелівський, М. В. Никончук, Я. О. Пура, В. П. Шульгач та ін. дослідники. Разом з тим системне дослідження регіональних гідротермінів відсутнє. Крім того, становлення самої гідросистеми перебуває в постійному розвитку. Поповнюється вона здебільшого не за рахунок виникнення нових лексем (таких небагато), а завдяки зібраних, записаних на місцях діалектних форм. Ураховуючи наявний лексичний фактаж, анкетні та експедиційні матеріали, варто дослідити семантичні особливості місцевої географічної термінології на основі повного, ущільненого збору інформації та зіставити наявні лексеми з відповідниками в українській